

İslam Tevhit İnancının Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos Üzerindeki Etkisi

Hülya Yiğit*

Received/Geliş: 21.03.2018

Accepted/Kabul: 26.11.2018

Öz

Bizans İmparatoru I.Manuel Komnenos Myriokephalon yenilgisinin ardından Hristiyanlığın temel dini akidesi olan teslisi sorgulamaya başlamış ve İslam tevhid inancına yakınlaştığını gösterecek tarzda bazı kararname çıkarmıştır. Ruhban sınıfı İmparatorun aldığı kararları dine aykırı bularak; Onu, Selçuklular karşısındaki ağır yenilgisi sebebiyle delilikle suçlamıştır. Manuel Komnenos bütün suçlamalara ve engelleme çabalarına rağmen ömrünün son yıllarını Hristiyan din kitaplarından Hz.Muhammed ve tevhidi lanetleyen ibarelerin çıkarılması için uğraşarak geçirmiştir. Kısmen başarılı da olmuştur.

Bu makalede I.Manuel Komnenos'un İslam tevhid inancına duyduğu ilginin sebepleri tarihi süreç içinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Bizans'ta teslisin Ortodoks amentü içine giriş süreci ve bu süreç içinde I.Manuel Komnenos dönemine kadar yaşanan tartışmalar ve çatışmalar sebep ve sonuçlarıyla izah edilmiştir. Niketas Khoniates'in "Historia'sı" başta olmak üzere ilgili kaynaklardan ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bizans, Türkiye Selçukluları, I. Manuel Komnenos, tevhit, teslis

The Influence of Tawhid (Islamic Faith in Oneness of God) on Byzantine Emperor Manuel I Komnenos

Abstract

Byzantine Emperor Manuel Komnenos I, who began to question the basic Christian doctrine of trinity following the defeat at Myriokephalon, issued decrees in a way to imply that he took an interest in Islamic concept of *tawhid*. Considering these resolutions to be heresy, the clergy accused Komnenos of insanity because of the overwhelming defeat at Myriokephalon inflicted by the Seljuks. Manuel Komnenos spent the last days of his life striving to delete the statements cursing Prophet Muhammad and *tawhid* from Christian religious books despite all the accusations and attempts of obstruction. He partly succeeded in doing so.

This article evaluates the reasons behind Manuel I Komnenos' interest in Islamic faith of *tawhid* within historical process, explaining in this context the process during which the concept of trinity entered Orthodox creed in Byzantine Empire, and the debates and conflicts that emerged within this period until the reign of Manuel I Komnenos along with their causes and effects.

This article draws upon related sources and research works; "Historia" by Niketas Choniates in particular.

Keywords: Byzantine, Turkey Seljuks, Manuel I Komnenos, *tawhid*, trinity

* Öğretim Görevlisi, Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, hulya.yigit@giresun.edu.tr, ORCID ID:0000-0002-6443-3126
(Makale türü: araştırma makalesi)

Giriş

Manuel Komnenos, babası II. Ioannes Komnenos'un vasiyeti uyarınca 1143'de genç yaşta Bizans tahtına oturur. Manuel, yaşayan bir ağabeyi olmasına rağmen, atak mizaçlı, kabiliyetli ve cesur bir asker olması, aynı zamanda da halka karşı sergilediği müşfik tutumu dolayısıyla kolayca benimsenir.* Manuel'in hayatı savaşlar ve başarılarla geçer. Bilhassa batıda Sırp'lar ve Macar'lara karşı kazandığı zaferler Bizans'ı devrin neredeyse en güçlü devleti haline getirir. Ancak 1176'da Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'a karşı Myriokephalon'da aldığı ağır yenilgi durumu tersine çevirir (Aksarayı,2000:21-22; Anonim Selçukname,1952:24; Çay,1984:138-143; Khoniates,1995:123-131; Kinnamos,2001:215-215; Süryani Mihael,1944:248-251; Ostrogorsky,1999:351-362). Manuel Komnenos 1176 yılından itibaren öldüğü 1180'e kadar -Avrupa'da ve Anadolu'da Bizans aleyhine değişen şartlar dolayısıyla- askerî ve siyasi meselelerden daha çok felsefî ve dinî konularla ilgilenir. Ömrünün son yıllarını İslamın tevhit inancının lanetlendiği Bizans dinî anlayışını sorgulamak ve teslis ve tevhit arasında bir orta yol bulmaya çalışmakla geçirir. Bu çabası esnasında Ortodoks amentünün birinci şartı olarak kabul edilen tevhit düşmanlığına sıkı sıkıya bağlı ruhban sınıfıyla fazlasıyla çatışmak zorunda kalmış (Khoniates,1995:149-154), hatta delilikle dahi suçlanmıştır (Khoniates,1995:150).

Tevhit[†] ve teslis[‡] inancıyla ilgili Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki tartışmalar yüzyıllardır sürmektedir. Hristiyan inancının temelini teslis yani “baba Tanrı - oğul İsa - kutsal ruh” anlayışı oluştururken, İslamiyet ise teslisi Allah'a şirk koşmak olarak açıklamakta ve tevhit inancını esas almaktadır. Günümüzde Hristiyan dünyanın çoğunluğu için amentü halindeki teslis inancının sorgusuz sualsiz kabullenilişi uzun yıllar sürecektir tartışmalar ve çatışmalar sonucunda gerçekleşmiştir. Batı ve Doğu Hristiyanları arasında teslisle ilgili tartışmaların odak noktasını teşkil eden bölge Ortodoks Bizans olmuştur. Hz. İsa ve onun ilahî ve insani yapısıyla ilgili bu tartışmalar her iki Roma'nın kimlik değişiminde de en önemli faktör olarak durmaktadır. Bizans'ın siyasi ve kültürel olarak Batıdan uzaklaşması, İstanbul merkezli imparatorluğun Anadolu kanalıyla Doğu medeniyetine yakınlığı ve yaşanan kültür alışverişinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan İslamiyetin doğuşu ve hızla yayılması Ortodoks Bizans'ı tevhide inanan Müslümanlarla tanıştırmıştır. Bizans'ta teslisin sorgulanmasıyla ilgili tartışmaların başlangıcı her ne kadar İslamiyetin ortaya çıkışından çok daha önceye dayansa da bazı Bizans imparatorlarının tevhitte etkilendiğine dair görüşler de bulunmaktadır. Hatta; Urfalı Mateos

*Khoniates eserinde Manuel'i anlatırken; “İmparator başşehirde halk tarafından sevinçle karşılandı...Savaşçı ve cesur, büyük tehlikeler karşısında bile korkusuzdu ve savaş yapılması gerektiğinde her zaman çabuk ve isabetli kararlıydı. Yüzi gençliğinin verdiği bir güzellik saçıyor ve gülümseyişleri gönül alıcıydı. Dindik durmadığı zaman bile boylu-poslu, heybetli görünüşteydi. Teninin rengi, ne beyaz ve solgun, ne de güneş ışınlarının kavurduğu kimselerde olduğu kadar koyu idi; aksine ten rengi açıkla çok yanık arasında tam orta karar olup, bu da onun görünüşünü güzelleştirmekteydi.” demektedir (Khoniates,1995:34-35).

† Tévhit ile ilgili bkz: (Özler,2012:18-21; Sarıçioğlu,2012:22-24).

‡ Teslis ile ilgili bkz: (Waardenburg,2011:548-549;Gürkan,2011:549-552).

(1987:147) kimi Hristiyanları merhametsiz ve zalim olarak tanımlamakta, Vasiliev (1943:266) ise; teslis konusunda Bizans kilisesi ile aynı fikirde olmayan Ariyusçu, Nesturi ve Monofizit Hristiyanların tevhide inanan Müslümanları Bizans'a tercih etiklerini belirtmektedir.

“İkon kırıcı” imparatorların İslam tevhit inancının etkisinde kaldıklarına dair çok sayıda yayın bulunmaktadır. I.Manuel Komnenos'un da böyle bir yaklaşım içinde olduğunu belirten görüşler vardır, ancak İmparatorun son yıllarında Hristiyan din kitaplarından tevhide lanetleyen sözleri çıkarttırmak için verdiği uğraş ve tevhitte etkilenmiş olma ihtimaliyle ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu makalede öncelikle Bizans'da teslisin Ortodoks amentü içine giriş süreci ve bu süreç içinde I.Manuel Komnenos dönemine kadar yaşanan tartışmalar ve çatışmalar sebep ve sonuçlarıyla izah edilmektedir. Daha sonra konunun esas aktörü olan Manuel Komnenos'un Myriokephalon yenilgisi sonrasında İslamın tevhit anlayışına duyduğu ilgi ve ortaya çıkan sonuç tarihî süreç içinde değerlendirilmektedir.

Bizans İmparatorluğunda I. Manuel Komnenos Öncesi Teslis Tartışmaları

Teslisin Hristiyan Amentüsü Hâline Gelişi (325-451): Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve ilk yayılma sahası bilindiği üzere Kudüs merkezli Yahudi coğrafyasıydı. Nitekim ilk Hristiyanların ibadetlerini sinagoglarda yaptıkları bilinmektedir. Bu sebeple Hristiyanlık, Yahudiliğin bir yan kolu gibi değerlendirilmekteydi (Katar,2007:331-332).Pavlus, bu anlayışı ortadan kaldırmak ve Hristiyanlığın, çoğunluğu paganist olan Roma halkının içinde kolay kabul görebilmesi için Yahudi şeriatının kimi zorluklarından kurtulmak gerektiği fikrini ortaya atmıştı. Bu fikri benimseyenler ve Hristiyanlığı Yahudiliğin bir yan kolu olarak görmekten çıkarıp iman esasları ve ibadet şekilleriyle bağımsızlaştırmaya çalışanlar çoğunlukla -Pavlus gibi- Grek etkisinde kalan Kudüs'ün dışındaki Hristiyanlardı.* Hristiyan amentüsünün şekillenmesi sürecinin başlangıcındaki bu tartışmalar sonraki yıllarda Kudüs Hristiyanlarının kabul ettiği tevhide sorgulanarak reddedilmesi sonucunu doğuracaktır.

II. yüzyılın sonlarına doğru Roma coğrafyasının tamamına yayılan Hristiyanlığı devlet için tehdit olarak gören İmparatorlar sert tedbirlere başvurmuştur. Hristiyanlık ancak Hz. İsa'dan üç yüzyıl sonra İmparator I.Konstantin zamanında “Milano Fermanı (313)” ile resmen bir din olarak kabul edilmiştir. 380'de ise Roma'da bir devlet dini haline gelmiştir. Ancak bu noktaya gelmesi Hristiyanların temel dinî akidelerle ilgili görüş birliğinde olduğu manasına gelmiyordu. Nitekim özellikle Tanrının birliği ve Hz.İsa'nın insani ve ilahî yapısına ilişkin çok şiddetli tartışmalar söz konusuydu. Paganist Roma halkının Hristiyanlaştırılması sürecinde Kudus'ün ilk Hristiyanlarının tevhit anlayışı yerini teslise bırakmış, diğer taraftan Hz. İsa Tanrının

* Meselâ Yahudi şeriatına uymayan paganistler arasında Hristiyanlığın yayılmasını zorlaştıracaklarını düşünen Pavlus, Kudüs'te 49-50 yıllarında “Havariler Konsili” adıyla bir konsil toplanmasını sağlamıştır. Konsilde alınan kararlar gereğince; Yahudiliğin iman esasları içinde yasaklanan putlara kurban vermek, kanında boğulmuş hayvan eti yemek ve zina yapmanın dışında herhangi bir sınırlama getirilmemesine karar verilmiştir (Eroğlu,2000:310).

yeryüzündeki yansımaları ve öz itibarıyla Tanrı olarak görülürken insani ve ilahî yapılarından hangisinin ağır bastığı meselesi tartışılır olmuştur. Bilhassa 318 yılından itibaren fikirlerini yaymaya başlayan Arius'a göre, Hz.İsa her ne kadar "bütün mahlukattan önce yaratılmış" olsa da Tanrının birliğine aykırı olduğu için aynı öze sahip olması imkansızdı (Sinanoğlu,2001:6-7).^{*} Bütün bu tartışmaların yaşandığı dönemde imparatorluğun doğu valisi I. Licinius'u (308-324) yenerek tek başına Roma'ya hükümdarı olan I.Konstantin, böylece sağladığı siyasi birliği dinî olarak da tamamlamak istemiş, ilk genel konsil olan İznik Konsili 325'de bu şartlar altında toplanmıştı (Dvornik,1990:6; Ostrogorsky,1999:44). İznik Konsili Hz. İsa'nın "Tanrının özünden" olduğunun kabul edilmesi, teslisin temellerinin atılması ve bunun Konstantin tarafından imparatorluk kanunu olarak ilan edilmesiyle son bulmuştur. Ayrıca tartışmalara kesin bir nokta koyabilmek amacıyla alınan kararları reddedenlerin aforoz edilmesine karar verilmiştir (Dvornik,1990:7; Sinanoğlu,2001:9-10). İznik Konsili kararlarına rağmen Hristiyanlar arasındaki temel dinî akideler konusundaki anlayış farklılıklarını giderebilmek mümkün olmamıştır (Bailly, Tarihsiz, C.I:28). Meselenin hâlli için 381'de İstanbul'da bir konsil toplanmış ve İznik Konsili kararları bir kez daha kabul edilmiştir.

IV. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Roma'da imparatorluk için Hunlar büyük bir tehlike olarak ortaya çıkmış, yaşanan "kavimler göçü" neticesinde (Ahmetbeyoğlu, 2001: 21-35; Bailly, Tarihsiz, C.I:37-38; Ostrogorsky, 1999: 53) Batı Roma yıkılmış, Avrupa'da yeni bir siyasi yapı oluşmaya başlamıştı. Bu siyasi karışıklık döneminde Batı kilisesini kuvvetlendirerek Roma'yı yeniden canlandırmak düşüncesi Roma ve İstanbul Kiliseleri arasında üstünlük mücadelesini de başlatmıştır. Kiliseler arasındaki rekabet dönemi iki Roma arasındaki siyasi bölünme sürecinden daha uzun ve tartışmalı geçmiştir (Aydın,1986:123-148; Taşcan,2003:92-99). Bilhassa teslis anlayışının Batı Kilisesinde tartışmaya dahi gerek görülmeyecek şekilde mutlak kabulü, Doğu'da ise bu konudaki tartışmaların ardı arkasının kesilmemesi ayrılığı derinleştirmiştir.[†] Bütün tartışmalara rağmen 451 yılında Kadıköy Konsili'nde teslis artık bütünüyle olgunlaşmış ve monofizit görüşler mahkûm edilmiştir. Kadıköy Konsili kararları teslis aleyhtarlarına büyük bir darbe vurmuş, ancak bütünüyle yok edememiştir.[‡] Kadıköy Konsili'nde teslis inancı Hristiyan amentüsü içine kesin surette girmiştir, fakat bu "üçlü ilah" anlayışında ikinci kısmı oluşturan "İsa'nın yapısı" ile ilgili tartışmalar sonraki yıllarda da sürmüş, hatta meselenin netleştirilebilmesi için birkaç konsilin daha toplanması gerekmiştir.

^{*} Aslında Arius'dan önce de Anadolu'da teslise karşı çıkanlar olmuştu. Meselâ bunlardan biri daha sonra "Pavlikanlar" olarak anılacak mezhebin kurucusu Antakya Patriği Samsatlı Paul'dü. Konuyla ilgili bkz: (Çoğ,2008:73-87).

[†] Meselâ, daha sonra "Haydutlar Sinodu ya da Efes Haydutluğu" olarak adlandırılacak 449 tarihli Efes Konsili'nde teslis konusunda Monofizitler kararlarını kabul ettirmiş, bunun üzerine Papa I. Leon İstanbul Patriğine gönderdiği bir mektupla alınan kararlara şiddetle karşı çıkmıştır (Dvornik,1990:15-16; Bailly,Tarihsiz,C.I:41).

[‡]Meselâ, V. yüzyılda Urfa Piskoposu monofizit anlayışı tekrar canlandırmıştır (Aydın,1982:155).

İkon Kırıcılıkta (726-843) Tevhit Etkisi: İslamiyette tevhidin özü, Allah'ın birliğine mutlak surette inanmak ve buna gölge düşürecek her türlü şeyden kaçınmaktır. Bu sebeple İslamiyette; cahiliye devrinin bir usulü olan taş vb. malzemedeki putların önünde, onlara saygı gösterilerek ibadet edilmesi, “tapınılması” kesin surette yasaklanmıştır (Canikli,2004:385; Keskinoglu, 1961:12). Dolayısıyla Hristiyan ritüeli içinde bulunan ikon ve ikonalar karşısındaki ibadetler, Hz. İsa'nın tanrısallaştırılmasında olduğu gibi tevhit anlayışına uymamaktadır. Esasında Hristiyanlığın ilk dönemlerinde dinî semboller kullanılmamış ve tasvirler önünde ibadet edilmemiştir. Hristiyanlığın yayılma sürecinde daha geniş alanlara etki etmek amacıyla dinin ana öğretilerinden uzaklaşılması ve bilhassa diaspora Hristiyanlarının paganist etki altında kalması tasvirlerle ilgili yaklaşımı değiştirmiştir (Bailly,Tarihsiz, C.I:163-165). Meselâ, pagan anlayışın bir ritüeli olan resim, heykel ve benzerleri karşısında diz çökerek dua etmek, mum ve tütüsü yakmak zamanla Hristiyanlar arasında da yaygınlaşmıştır. Grek kültürüne sıkı sıkıya bağlı olmayı özel bir kudret kaynağı olarak gören Bizans'ta Hristiyanlığın ibadet şekilleri arasında pagan geleneklerin girmesi çok daha kolay olmuştur (Ostrogorsky, 1999:29-30). Bu sebeple Leslie Bernard'a göre (1977:7'den nakleden Çoban,2008:123-124) Bizans Hristiyanlığını kısmen Greko-Romen kültürünün bir devamı gibi düşünmek dahi mümkündür.

İkonların ilk ne zaman ortaya çıktığı tartışmalı bir konu olmakla birlikte, zamanla yaygınlaştığı ve yalnızca dinî mekânlarda değil günlük ibadet anlayışı içinde evlerde de yer aldığı görülmektedir. Buna mukabil tasvirlerin dinin ilahi yapısına uygun olmadığını düşünen bir muhalif anlayış da yok değildir. Nitekim VIII. yüzyılda bu anlayışın bir yansıması olarak Bizans yönetimi tasvirlerle karşı cephe almıştır.

İkonoklas (Tasvir Kırıcı) anlayışın İmparator III. Leon'la (717-741) birlikte âdeta patladığı VIII. yüzyıl Bizans tarihinin en çalkantılı dönemlerinden birisidir. Önce Sasani daha sonra Arap tehlikesi, zaten çeşitli iç ve dış sarsıntılarla uğraşan imparatorluğu büyük sıkıntıya sokmuştur (Diehl, 2006: 51). İslamiyetin doğuşu ve Arap İslam ordularının hızla ilerleyerek Bizans topraklarına girmesi, hatta İstanbul'a taarruz edilmesi ve birkaç defa kuşatılması Hristiyan Bizans'ın İslamiyetle tanışmasını sağlayamıştır.* Her ne kadar 750'den sonra İslam fütuhunun durması Bizans'ı rahatlatmış olsa da bu seferde ikonlarla ilgili tartışmalar yeni çalkantılara sebep olmuştur. İkonoklast eğilimin arka planında askerî ve siyasi bir takım sebeplerden bahsedilmekle birlikte, daha ziyade imparatorluğun doğu eyaletlerinde rahat zemin bulması İslamın tevhit anlayışından etkilenilmiş olabileceğini düşündürmüştür. Nitekim “*ikon kırıcı İmparatorların*” Doğu kökenli olması bu açıdan dikkat çekicidir. Mesela, III.Leon İsauriya (Suriye) Hanedanından, V.Leon ise Ermeniydi (Ostrogorsky, 1999:187; Vasiliev, 2016: 295). Esasında tasvirlerin Hristiyan ritüelindeki yerinin sorgulanması çok daha önceye dayanmaktadır,

* Bizans'ta İslâm etkisine ilişkin bkz: (Avcı,2003).

fakat uzun yıllar askerî ve siyasi olarak Bizans'ı zorlayan Müslüman Arapların dininden etkilenildiği veya - en azından reddiyeler yapabilmek maksadıyla * - öğrenilmeye ya da anlaşılmaya çalışıldığı da bir gerçektir.† III. Leon'u Arap dostu olarak niteleyen Ostrogorsky, İslamiyetin dışında Yahudilikten de etkilenmiş olduğuna dikkat çekmektedir (Ostrogorsky,1999:150). Esasında III. Leon ister İslamiyetten ister Yahudilikten etkilenmiş olsun, sonuç itibarıyla her iki dinin ortak noktalarından birisi tasvirler önünde ibadetin putperestlik ve Allah'ın birliğine ortak koşmak olarak algılanmasıdır (Adam,1998:164-165). Dolayısıyla III. Leon'un genel olarak tevhit inancından etkilendiğini söylemek mümkündür.

III. Leon'un ilk olarak 726'dan itibaren tasvirlerle açıkça karşı gelerek, imparatorluk sarayının kapısındaki İsa heykelini söktürmesiyle başlayan süreçte; halk, papa ve patrik imparatora şiddetle muhalefet etmiştir.‡ Buna rağmen 730'da ikon aleyhtarı bir emirname yayınlamaktan çekinmeyen III. Leon, ayrıca sert tedbirler alarak "putperestliği" Bizans'tan temizlemeye çalışmıştır. III. Leon'dan sonra V.Konstantin (741-775) ve IV. Leon'da (775-78) ikon kırıcı tutum izlenmiştir. Mesela V.Konstantin 754'de Hiera'da topladığı Konsil'de tasvirler karşısında ibadet edilmesine yasaklar tasvir yanlılarının aforoz edilmesi kararını aldırıştır (Aydın. 2002:79).§

İkonoklast hareket iki dönemde ele alınmaktadır. Birinci dönem III. Leon'la birlikte 726'da başlayıp 780'de IV. Leon'un ölümüyle son bulur. 787'de toplanan VII. Ekümenik Konsil'de ikon aleyhtarı konsil kararları reddedilir. İkinci dönem ise 813'den 843'e kadardır. 811'de tahta oturan V. Leon, 815'de topladığı Synod'da 754 Konsili kararlarını teyit ettirse de ancak bu dönemde hiçbir zaman ilk tasvir kırıcı imparatorların başarısı yakalanamamıştır. Aksine küçük yaşta III. Mikhail (842-867) adına imparatorluğu yöneten Theodora'nın girişimiyle 843'de tasvirler Ortodoks Hıristiyanlık içindeki kesin ve değişmez yerini almıştır (Bailly, Tarihsiz, C.I:196-197; Ostrogorsky, 1999: 189-201; Vasiliev, 2016: 328-332).

I. Manuel Komnenos Dönemi

Tahta Geçişinden 1177'ye Kadar Olan Siyasi ve Askeri Faaliyetleri: Myriokephalon Savaşı sonuçları itibarıyla Bizans İmparatorluğu'nun geleceğini menfi, Türkiye Selçuklularının geleceğini ise müspet yönde değiştiren önemli bir hadisedir. Bu savaş aynı zamanda İmparator Manuel Komnenos'un da hayatında bir dönüm noktası teşkil eder. Konumuzun esasını teşkil eden "tevhit inancının Manuel Komnenos üzerindeki etkisi", Myriokephalon hezimetinin ardından

* İslamiyete karşı reddiyelerle ilgili bkz: (Meyendorf, 2002: 22-34).

† Emevi halifesi II.Yezid'in (720-724) dini mekanlarda tasvirleri kesin surette yasakladığı dönemde Anadolu'da Klaudio polis (Bolu) metropoliti Thomas ve Nakoleia (Seyitgazi) piskoposu Konstantinos'un tasvirlerle karşı aynı tutumu sergilemesi tesadüfi olmasa gerektir (*Abu'l-Farac Tarihi*,1999:194; Ostrogorsky,1999:150).

‡ III. Leon ikon yanlısı muhalifleri bazen siyasi hamlelerle bazen de şiddet kullanarak bastırmaya çalışmıştır. Mesela ikon yanlısı İstanbul patriği Germanus'u azlederek yerine ikon aleyhtarı Anastasios'u atamıştır (Dvornik,1990:23-24; Ostrogorsky,1999:158; Bailly,Tarihsiz,C.I: 168).

§Aforoz edilenlerden birisi ikon yanlılarının sözcüsü Yahya Dimeş'kiydi (Dvornik,1990:25;Vasiliev,2016:302-303;Göregen,2014:61).

İmparatorun değişen ruh hâlinin bir sonucu olarak -dinî meselelerle fazlaca ilgilenmesiyle- ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Manuel Komnenos'un, 1177'ye kadar olan faaliyetlerini açıklamak, yenilginin ardından yaşadığı değişimi anlamak açısından faydalı olacaktır.

Manuel Komnenos, babası II. Ioannes Komnenos'un vasiyeti uyarınca 1143 yılında Bizans tahtına oturur. İktidarının ilk yıllarında halkına karşı cömertliği ve şefkati onun çok sevilen bir hükümdar olmasını sağlamıştır. Khoniates'e göre (1995: 39):

İmparator Manuel bu sıralarda (İktidarının ilk yılları) emsalsiz bir hükümdar örneğiydi: Yüreği aşağılık her şeyi kendisi için toplama hırsından âzadeydi. Aksine cömertliği okyanuslar kadar sonsuzdu; merhamet ve şefkati sınırsızdı; yumuşak huylu ve insancıldı... İnsanlar kendilerini şairlerin efsanelerindeki altın çağa geri dönmüş hissetmekteydiler. Saraydaki muazzam ricacılar kitlesi kapılarda itişip kakışıyor, kimi içeri girmeye, kimiye dışarı çıkmaya uğraşıyordu. İmparatorluk hazinelerinden muazzam bir para seli, bol bol ve seve seve, sıkıntı çekenlerin kucağına akmaktaydı.

Manuel Komnenos'un ilk yıllarındaki bu cömert ve müşfik tutumu, sürekli savaşların yol açtığı maddi sıkıntılardan dolayı zamanla değişmiştir. Khoniates (1995: 40) bu durumla ilgili:

İmparator Manuel'in bu soylu düşünce ve tutumu sürüp gitmedi. Olgunluk çağındaki faaliyetlerinde hükümdarlık tarafı daha güçlü olarak belirdi. Tebasına artık hür insanlar gibi değil köle muamelesi yapmaya başladığı gibi bağışları da artık öylesine bol değildi... Artan giderleri karşılamak için gerçekten de bir avuç dolusu kırıntı değil, tam bir altın denizi gerekmekteydi.

demektedir. Manuel Komnenos genel olarak dedesi I. Aleksios Komnenos'un iç ve dış politikalarını sürdürmüştür, fakat gerek Avrupa'nın siyasi karışıklığı gerekse Anadolu'da Selçuklularla Danişmentlilerin sürekli çekişmeleri ve Haçlı devletlerinin etkinliğinin artması durumu oldukça karmaşıklştırmıştır (Bailly, Tarihsiz, C.II:33). Manuel Komnenos bu karışık ortam içinde Bizans'ın güç kaybetmemesi için askerî ve siyasi manevralar yapmak zorunda kalmıştır. Meselâ II. Haçlı seferini Bizans'ın zarar görmeden atlatabilmesi için öncelikle İstanbul'un savunmasını kuvvetlendirmiş ve Haçlıları hızlıca Anadolu'ya geçirecek Türklerin sahasına göndermiştir (Khoniates, 1995: 40-45).* İmparator Manuel'in bütün hayatı savaşlarla geçmiştir. Myriokephalon yenilgisine kadar, doğuda Kilikya Ermeni Krallığını, Antakya Haçlı Prenslüğünü ve Kudüs Haçlı Krallığını Bizans'a bağlaması, batıda Macarlar, Almanlar ve Venediklilere karşı verdiği başarılı mücadele onu devrinin en büyük hükümdarlarından birisi hâline getirmiştir (Kinnamos, 2001: 205-209). Anadolu'da Selçuklularla Danişmentliler arasındaki çekişmeden faydalanarak II. Kılıçarslan'ı İstanbul'a

*Manuel'in haçlılara karşı Türklerle ittifak yaptığına ilişkin farklı görüşler de bulunmaktadır. Mesela Vasiliev ve Bailly'nin görüşü bu iddianın temelini zayıf olduğu şeklindedir (Vasiliev,2016: 478; Bailly, Tarihsiz, C.II: 337).

gelmeye mecbur etmiş, 1162’de onunla yaptığı anlaşmayla da Anadolu’da etkinliği ele geçirmiştir (Khoniates, 1995: 81-83; Kinnamos, 2001: 150-151; Ostrogorsky, 1999: 361; Çay, 1984: 140; Süryani Mihail, 1944: 189).

Manuel Komnenos halkın sevgisini ve desteğini zamanla kaybetmiştir. Bunun en büyük sebebi Batıya duyduğu hayranlık ve Latin kökenli ilk iki karısının da etkisiyle Doğulu bir imparatorlukta Batılı Latinlere fazla kıymet vermesi olmuştur. Hatta devlet teşkilatı içinde bütün önemli görevlere Latinleri getirmiş ve devletin bütün imkânlarını onlar için seferber etmiştir. Nitekim Khoniates (1995:142-143) hayıflanarak durumu şöyle anlatır:

Manuel zamanında vergilerin çok ağır ve bunaltıcı olduğunu sükûtle geçiştirmek istemem... Paranın büyük kısmı muhtelif milletlerin, özellikle de imparatorun Latin maiyetinin cebine akmaktaydı... Manuel; bunların hepsini zengin etti; içlerinden bazıları her türlü öğrenim ve terbiyeden yoksun oldukları ve Grekçeyi, çoban kavalının kayalardan akseden bozuk sesi gibi sadece kekeleyecek kadar bilmelerine rağmen, bol bol para biriktirecek ve en büyük kavimlerin en kudretli efendileri gibi mücevherler içinde yüzecek kadar refah içinde yaşamaktaydı... En yüksek makamları onlara veriyor, hatta hukuk alanında en zengin deneyimli bir kimsenin bile ancak yaşlılığında ulaşabildiği hâkimlik makamlarına bile getiriyordu.

Manuel Komnenos’un bütün bu Batı hayranlığının temelinde “Büyük Roma İmparatorluğu’nu yeniden kurma” sevdası vardır. Fakat Alman İmparatoru I. Friedrich Barbarossa’nın, selefi II. Konrad’la Manuel’in Normanlara karşı yaptığı ittifakı bozması bütün dengeleri değiştirmiştir. Ardından Manuel’in 1176’da Myriocephalon’da yaşadığı hezimet Manuel Komnenos’un planlarını gerçekleştirmesini imkânsızlaştırmıştır.

Manuel Komnenos yukarıda belirtildiği gibi Anadolu’daki Türk devletleri arasındaki ihtilaflardan faydalanarak, 1162’de Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan’ı İstanbul’a gelmeye mecbur etmiştir. Kılıçarslan’ı sarayında ağırlayan İmparator, Sultana Bizans’ın gücünü ve büyüklüğünü gösterebilmek için her şeyi yapmıştır. Sonunda yaptıkları anlaşmayla Anadolu’da kendisine bir müttefik bulduğunu düşünerek yüklü miktarda para, mücevher ve daha başka hediyelerle Kılıçarslan’ı ülkesine göndermiştir. Daha sonra batıya yönelen Manuel Komnenos 1162-1176 arasında Anadolu’yu ihmal etmiş, bu dönemi iyi değerlendiren Kılıçarslan ise Anadolu’daki üstünlüğü ele geçirip Bizans için tehdit olmaya başlamıştır (Çay, 1984: 131). Manuel’in Selçukluların Bizans topraklarına yaptıkları akınları durdurmak üzere siyasi ve askerî girişimleri başarısız olmuştur (Khoniates, 1995: 121; Kinnamos, 2001: 209). Bunun üzerine Manuel Komnenos Türkleri bütünüyle Anadolu’dan atmak üzere 1176 ilkbaharında harekete geçmiştir. Kılıçarslan Manuel’e seferden vazgeçmesi ve anlaşma yapmak için birkaç defa teklif götürmüş, fakat İmparator kabul etmemiştir. Khoniates (1995: 124), Kılıçarslan’ın tekliflerine

karşı Manuel'in tavrını şöyle anlatmaktadır: "Sultan yeniden müzakereye girişmek istedi. Ancak İmparator kibirli bir palavrayla, ona cevabını bizzat ve Konya'da bildireceğini belirtti. Bunun üzerine Sultan bir anlaşmaya varılamayacağını anlayarak, Bizans ordusunun geçmesi gereken "Tzibritze Geçidi" adını taşıyan yolun darlaştığı yeri işgal etti."

Manuel Komnenos'un sözleri girişeceği savaşta kesin bir galibiyet beklediğini göstermektedir, fakat savaşın sonunda büyük bir hezimet yaşar. Khoniates'de (1995: 123-124) olay şöyle anlatılmaktadır:

Türkler büyük gruplar halinde Bizanslıların geçeceği bütün yol ve patikaları tutarak geçidi tıkadılar. Dar geçit içinde sıkışan Bizanslılar birbirlerinin hareketini engelliyor ve düşmana zarar veremiyorlardı... Çatlak ve yarıklar cesetle doldu. Ağaçlar arasını maktul düşenler doldurdu, kan selleri peyda oldu ve insan ve hayvan kanı bir arada aktı. Orada cereyan eden olay böylesine tüyler ürpertici, böylesine tasvire sığmaz oldu.

Süryani Mihail'in Vekayinamesinde (1944:250) ise; "Dünyayı fethetmeye gayret eden Manuel, eksilmiş bir ordu ile beraber mahcup bir halde kendi memleketine döndü. O sultana büyük meblağlar gönderdi ve esir edilip sağ kalmış olan askerlerini geri aldı." denilmektedir.

Vasiliev'e göre (2016: 487: Kılıçarslan'ın savaşın sonunda Manuel'le yaptığı anlaşma "bilinmeyen bir sebepten ötürü" kazandığı zafere nispetle, çok hafif şartlar taşımaktadır. Anlaşmaya göre İmparatorun yükümlülüğü, İstanbul'a döndükten sonra Anadolu'daki bazı istihkâmları yıktırmak ve fidye olarak bir miktar para göndermek olacaktır. Süryani Mihail (1944: 250), Manuel'in İstanbul'a döndükten sonra Selçuklulara büyük miktarda altın gönderdiğinden bahsetmektedir (Vasiliev, 2016: 481;), ancak sonraki gelişmelere bakıldığında Bizans'ın anlaşma şartlarına tam olarak uymadığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Dorylaion istihkâmı yıktırılmamıştır. Bunun üzerine Selçuklular, Bizans topraklarına yeniden taarruz etmeye başlamıştır (Khoniates, 1995: 133). Manuel Komnenos'un yaşadığı hezimet büyüktür, fakat Bizans açısından asıl vahim olan, ordunun neredeyse tamamının imha olması ve artık Türkleri Anadolu'dan atma ümidinin tamamen sona ermesidir. Diğer taraftan Manuel'in seleflerinin tedbirli politikalarını terk ederek fazla gözü kara davranması Bizans'ın batıdaki itibarını da kaybettirmiştir. Nitekim Friederich Barborassa'nın Myriokephalon yenilgisinin ardından Manuel'e yazdığı mektupta, kendisini "gücünü ve ihtişamını Roma İmparatorları'ndan alan Alman İmparatoru"; onu ise, "Greklerin Kralı" olarak tanımlaması durumu açıkça ortaya koymaktadır (Bailly, Tarihsiz, C.II:343; Ostrogorsky, 1999: 362; Vasiliev, 2016: 48).

Manuel Komnenos'un Teslisi Sorgulaması ve Bunun Yansımaları: Myriokephalan Savaşı hem Selçuklular hem de Bizans açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi artık Türkleri Anadolu'dan atma ümidi bitmiş, Anadolu'nun Türk yurdu olduğu tescillenmiş,

Bizans eski gücünü ve kudretini tamamıyla ve geri dönülemeyecek şekilde kaybetmiştir. Manuel Komnenos yenilginin ardından askerî ve siyasî meselelerden çok felsefî ve dinî konularla ilgilenmeye başlamıştır. Tyre’lu William, (1025’den nakleden: Vasiliev,(2016:486-487), yenilginin ardından Manuel Komnenos’un ruh halini şöyle tasvir etmektedir:

O günden sonra imparatorun yeniden doğduğu ve bu onulmaz felaketin hatırasıyla sonsuza kadar etkilendiği söylenir. Bu olaydan sonra imparator ne bir zamanlar kendisinin karakteristiği olan neşeli ruh halini sergiledi ne de halkın ısrarına rağmen, bir zamanlar olduğu ruh haliyle göründü. Yaşadığı müddetçe, bu olaydan önce sahip olduğu sağlıklı haline tekrar dönemedi... Bu mağlubiyetin hatırası onu öyle kahretti ki bir daha ne huzur yüzü gördü ne de ruhen rahata erebildi.

Manuel Komnenos ömrünün son yıllarında dinî meselelerle ilgili yaptığı araştırmalar sonrasında Ortodoks Hristiyan inancının yerleşik esaslarını sorgulamaya başlamıştır. İncil’in anlamıyla ilgili ruhban sınıfının görüşlerine aykırı bazı yorumlar dahi yapmıştır. Sürekli bu konularla ilgilenmesi daha derin felsefî ve dinî konulara yönelmesine yol açmış, Ortodoks iman esaslarıyla ilgili ruhban sınıfına muhalif fikirler üretmiştir. Hatta bu sebeple delilikle dahi suçlanmıştır (Khoniates,1995:150). Khoniates’e (1995:147) göre:

...çoğu kere İncilin anlamını hoşuna gittiği gibi yanlış tefsir ediyor ve doğru anlaşılması için kilise babalarının fikir yürüttükleri birçok konuya, sanki Khristos ’u kendi içinde eritmiş, onun inayetine mazhar olmuş ve onun tarafından aydınlatılarak Khristos ’un sırları kendisine açıklanmış gibi davranarak yeni yorumlar üretiyordu.

Bilindiği gibi Hristiyanlığın amentüsünün ve ibadet şekillerinin belirlenmesi yüzyıllar süren tartışmalar sonrasında mümkün olabilmıştır. Bu süreç dâhilinde Bizans’ın Ortodoks Hristiyan bir din devleti hâline geldiği de bir gerçektir. Bu sebeple, Kilisenin belirlediği ve değişmez kabul ettiği kurallar çerçevesinde, siyasetten günlük faaliyetlere kadar hayatın her alanında din vardı. İman ve ibadet esaslarıyla ilgili ruhban sınıfının dışında herhangi birinin ortaya atacağı farklı fikirler delilik ya da kâfirlik olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla Manuel Komnenos’un bilhassa Hristiyan amentüsünün esasını teşkil eden teslisi sorgulaması o günkü şartlarda kolay kabul edilebilecek bir durum değildir. Nitekim Khoniates, Manuel Komnenos’un dinî meselelerle bu kadar yakından ilgilenmesini yanlış bulmakta ve İmparatorun tutumunu, “Bizans İmparatorlarının her konuda en iyiyi kendilerinin bildiği kabulüne” yormaktadır (Khoniates, 1995: 146-147).

Manuel Komnenos, özellikle İslamın tevhit inancını reddeden teslisle ilgili fikirleriyle fazlaca tepki çekmiştir. Meselâ, Ioannes İncilinde Hz. İsa’ya atfedilen “babam benden büyüktür” sözünün yalnızca İsa’nın tanrısal özelliğiyle ilgili olmadığını, aynı zamanda insani yönünü gösterdiğini, dolayısıyla İsa’nın Tanrıyla eşit kabul edilemeyeceğini öne sürmüş, bunu kilise ileri

gelenlerine zorla imzalatmış, hatta öğretisini taş a kazıtarak Büyük Kilise'ye koydurmuştur. Ayrıca herhangi bir itiraza meydan vermeyecek şekilde sert tedbirler de almıştır. O günün genel kanaatine göre, son derece radikal bu yorumla ilgili Khoniates (1995: 148-149) şunları yazmaktadır:

Ben Manuel'in, İsa'nın sanki insanî tabiatını kabul etmiş ve dünyada dolaşmış olduğu için Oğul'un Baba'sına nazaran daha düşük derecede olduğunu (söylediğini) anlamıyorum. Sanki o, insan haliyle de tanrısallığını muhafaza etmemiş, sanki o, nefsinden feragat ettiği, düşük dereceli insanî tabiatı, onunla birleşmek suretiyle yükselmemiş, tanrısallaştırmamış ve onu kendi azametinden paylandırmamış gibi. Çünkü bunun aksinde, Khristos'un insanî tabiatı yüzünden kendisini (aşağıya) düşürmüş olması çok mantıksız olurdu.

Manuel bu doktrini -itirazlar ileri sürmeyi veya mırıldanmayı akıllarına getirenler bir tarafa bırakılsın, bunu düşünmeye cesaret edecek olanları bile ölüm ve afroz ile tehdit eden- İmparatorluk kırmızısiyla mühürlenmiş bir yazıyla açıkladı.

Teslisi sorgulamasının ardından Manuel Komnenos farklı bir konuyu daha ele alır. İmparator, Hristiyan din kitaplarından tevhidi ve bütün Müslümanları lanetleyen* sözlerin çıkarılmasını ister. İmparator böylece tevhide yaklaşıyor ve ilk adım olarak tevhid ve teslis arasında bir orta yol bulmaya çalışıyordu. Patrik ve piskoposlar karşı çıksa da görüşünde ısrar etmiş, hatta sözü edilen laneti din kitaplarına yerleştiren imparatorları ve ruhbanları şiddetle eleştirdiği bir yazıyı Patriklik sarayında okutmuştur. Khoniates eserinde, Manuel'in "bu kadar ileri gitmesinin" sebebini ölümünden hemen önce yaşadığı ağır hastalığa bağlamaktadır. Ona göre(1995: 149-150):

Adam hayatının son yıllarında şunları da yaptı...din kitaplarında Muhammed'in "ne doğurtmuş, ne de doğurulmuş , donmuş bir vahdet içinde" olarak ifade ettiği Allah'ına lanet vardır. Manuel bu lâneti bu tür din kitaplarından silip çıkarmayı aklına koymuştu ve buna Büyük Kilise (Ayasofya)'nin kitabından başladı... Bunlar (patrik ve piskoposlar) bu işin sonucunun iyi olmayacağını söylüyorlardı; Manuel'in önerisi onlara göre Tanrı hakkındaki doğru tasavvurdan ayırmaktaydı...çünkü lanet hiç de Tanrı'ya, göğü ve dünyayı yaratan Tanrı'ya değil, şu doğurulmamış, doğurtmayan ve hareket etmeyen Tanrı'ya müteveccihiti. Hristiyanlar bir baba Tanrı'ya inanıyorlardı; Muhammed'in yakışsız ve çocukça iddiaları ise bu türden bir inancı kökünden

* İslamiyetin Ortodoks Hristiyanlıkla ilk karşılaştığı VII. yüzyıldan itibaren, Araplarla Bizans İmparatorları savaş alanlarında karşı karşıya gelmişlerdir. Birbirleriyle savaşan her iki topluluk da verdikleri mücadelenin temel sebebini diğerinin inancına bağlamıştır. Müslümanlar nasıl teslisi kabul ederek "Tanrı'ya ortak koşanlara" karşı kutsal bir savaş veriyorlarsa, Bizans'ta Müslümanları "Deccal'in bir öncüsü" olarak görmüştür. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak İslamiyet, Hristiyanlar tarafından sapıklık olarak görülmuş ve özellikle teslisi belli bir mantığa oturtabilmek için tevhid karşıtlığına dayalı bir literatür ortaya çıkmıştır. Neticede İslamiyete karşı yirmi iki maddeden oluşan bir "lanet" metni oluşturulmuştur (Meyendorf,2012: 21-22,34)

yasaklamaktaydı, üstelik şu “hareketsiz tekin ne olduğunu tasavvur etmek bile mümkün değildi.

Fakat onların bütün çarpınmalarına rağmen Manuel’in düşünce ve kararı, gönlüne bir büyü gibi yerleşmişti... Manuel, (Patriklik Sarayında okuttuğu bildiriyle) az kalsın dinleyicileri hükmü altına alacaktı ve eğer Patrik bütün kararlılığıyla müdahale etmeseydi Muhammed’in yücelttiği şu hareket etmeyen tek Tanrı az kalsın gerçek tanrı olarak tanınacaktı... Onun bu kadar ileri gitmesine her şeyden önce, sonradan ölümüyle sonuçlanan ağır hastalıkla o sıralarda boğuşmakta olması sebep olmuştur.

Manuel Komnenos’un öğretisini tam istediği şekilde kabul ettirebilmesi mümkün olmamıştır. Uzun bir süre patrik ve piskoposlarla mücadele eden Manuel yalnızca “Muhammed’in Tanrısı’na lanetin” kaldırılmasını kabul ettirebilmiştir. Khoniates’in (1995: 152) verdiği bilgiye göre:

...uzun bir süre sonra ve istemeye istemeye (Patrik ve piskoposlar) inanç kitaplarından Muhammed’in Tanrısı’na lânetin kaldırılması, buna mukabil Muhammed ile bütün öğretisinin ve bütün Müslümanların lânetlenmesi kararını imzalamak üzere yeniden toplandılar. Bu hususlar doğru ve geçerli olarak kabul edildikten sonradır ki bu sonu gelmez görünen toplantılar sona ermiş oldu.

Manuel Komnenos “lanetin kaldırılması” tartışmaları sırasında hastalanmış ve 24 Eylül 1180’de ölmüştür.

Sonuç

Tevhit ve teslis, inanç ve iman esasları açısından İslamiyet ve Hristiyanlık arasındaki en temel farkı oluşturmaktadır. Hristiyanlık, ilk yayılma sahası olan Roma İmparatorluğunda üç yüz yıl boyunca devlet tarafından takibata uğramış, ilk Hristiyanlar sürekli kaçmak ve saklanmak zorunda kalmışlardır. Hristiyanlar bu süreç içinde Paganist Roma inancının fazlasıyla etkisinde kalarak tevhitten uzaklaşmış ve teslis öğretisi ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Kudüs dışı Hristiyan din adamlarından bazılarının, paganist halk arasında Hristiyanlığın kolay yayılabilesinin Yahudi şeriatının bazı zorluklarından uzaklaşılmasıyla mümkün olabileceğine dair fikirleri de Hristiyanlığı ana öğretisinden uzaklaştırmıştır. Roma’nın ikiye ayrılması sonrasında Doğu Roma / Bizans, Doğulu Monofizit, Nesturi ve Süryani Hristiyanların etkisiyle teslis tartışmalarının merkezi haline gelmiştir.

Ortodoks Hristiyanlığın dinî ritüeli içine giren resimler ve ikonlar, tevhit-teslis tartışmalarını farklı bir boyuta taşımıştır. Müslüman Arapların Bizans topraklarına yoğun taarruzlarının olduğu VIII. yüzyılda “ikon kırıcılığın” alevlenmesi, “ikonaklast akımda” İslam etkisi olabileceğine dair görüşü ortaya çıkarmıştır. İkonlara karşı olan tavrın başlangıcının VIII. yüzyıl öncesine dayanmasından dolayı ikon kırıcılıkta doğrudan İslam etkisi olduğu

ispatlanamasa da uzun yıllar Bizans'ı zorlayan Arapları tanımak veya en azından reddiyeler yapmak maksadıyla İslamiyetin öğrenilmeye çalışıldığı da bir gerçektir.

Ortodoks Hristiyan bir din devleti olan Bizans'ta bir İmparatorun İslamiyete karşı ılımlı yaklaşımı ruhban sınıfının kabul edebileceği bir durum değildir. Bu sebeple Kilisenin bütün itirazlarına rağmen Manuel'in "İslam tevhid inancını lanetleyen" sözleri kaldırtmak için sarf ettiği ısrarlı çaba delilikle suçlanmasına dahi sebep olmuştur. Çünkü Kiliseye göre İmparatorun böyle bir davranış sergilemesi, ancak Myriokephalon'da maruz kaldığı ağır mağlubiyet sonrası beden ve ruh sağlığının bozulmasıyla ilgili olabilirdi. Oysaki Manuel'in, ordusunun askerî üstünlüğüne rağmen Türklere yenilme sebeplerini sorgularken, düşmanın dinini de incelemiş ve tevhit inancını mantıklı bulmuş olması ihtimali yüksektir. Ancak kilise bunu ya görmemiş ya da görmek istememiştir. Netice itibariyle ortaya çıkan durum, Manuel'in tevhitin akla ve mantığı uygun olduğunu görerek "laneti" kaldırtabilmek için çabaladığı, fakat o günkü şartlar altında tam başarı sağlayamadığı için en azından bir orta yol bulmaya çalıştığını düşündürmektedir.

Kaynakça

- Abû'l-Farac Tarihi*. (1999), C. I- II, Çev.: Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, Ankara .
- ADAM, B. (1998), "Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslâma Bakışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I* (8-9.09.1996-Ankara), Ankara, ss.164-165.
- AHMETBEYOĞLU, A. (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayını, Ankara.
- Aksarayî, (2000), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK Yayını, Ankara .
- Anonim Selçuknâme- Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, (1952),Çev.: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara.
- AVCI, C. (2003), *İslâm-Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, M. (1982), "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. V, Ankara, s.141-156.
- (1986) "Doğu ve Batı Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, S.1, Ankara, s.123-148.
- (2002). "Bizans Kilisesinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13/13, s. 5-14.
- BAILLY, A. (Tarihsiz), *Bizans Tarihi*, C. I, II, Çev: Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- BARNARD, L. (1977), "The Theology of Images", *Iconoclasm: Papers Given at he Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies-March 1975*, A.Bryer-J.Herrin (eds.) Center for Byzantine Studies, Birmingham, ss.7-13.
- CANİKLİ, İ. (2004), "İslam Kültüründe Resim Sanatına Reddiyeci Yaklaşımı Temellendirmede Kullanılan Rivayetin Kritiği", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C.17, S.4, Ankara, ss. 379-389.
- ÇAY, M. A. (1984), *Anadolunun Türkleşmesinde Dönüm Noktası*, Orkun Yayınevi, İstanbul.
- ÇOBAN, B. Z. (2008), "Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslâm Etkisi Tartışması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.8, S. 4, Samsun, ss.117-145.
- ÇOĞ, M. (2008), "İslâm-Bizans İlişkileri Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.13/2, Elazığ, ss. 73-87.
- DİEHL, C. (2006), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev: A.Göke Bozkurt, İlgi yayınları, İstanbul.
- DVORNIK, F. (1990), *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Fransızcaya Çev: Soeur Jean-Marie O.D., Fransızcadan Türkçeye Çev: Mehmet Aydın, TTK Yayını, Ankara.
- GÖREGEN, M. (2014), "İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.14, Kars, ss. 59-74.
- GÜRKAN, S. L. (2011), "Teslis- İslâm Anlayışında", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, Ankara, ss. 549-552.
- EROĞLU, H. (2000), "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.41, S.1, Ankara, ss. 309-325.
- Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (2001), Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, TTK Yayını, Ankara.
- KATAR, M. (2007), "Tevhiden Teslise Geçiş Sürecinde Hristiyanlık Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C. 20, S. 3, Ankara, ss. 330-339.
- KESKİNOĞLU, O. (1961), "İslâm'da Tasvir ve Minyatürler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S.1, Ankara, ss. 11-23.
- MEYENDORF, J. (2002), "Bizans'ın İslâm Anlayışı", Çev: Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

- Dergisi*, S. 6, Sakarya, ss. 21-46.
- Niketas Khoniates, (1995), *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev: Fikret Işıltan, TTK Yayını, Ankara.
- OSTROGORSKY, G. (1999), *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: Fikret Işıltan, TTK Yayını, 5. Baskı, Ankara
- ÖZLER, M. (2012), "Tevhid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.41, Ankara, ss. 18-20.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (1987), Çev: Hrant D. Andreatsyan, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara.
- SARIKÇIOĞLU, E. (2012), "Tevhid-Diğer Dinlerde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.41, Ankara, ss. 22-24.
- SİNANOĞLU, M. (2001), "Hristiyan ve İslâm Kaynakların da Tartışmalı Bir Dinî Toplantı: İznik Konsili", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S,6, İSAM Yayını, İstanbul, ss.1-16.
- Süryani Patrik Mihailin Vekayinamesi-İkinci Kısım(1042-1195)*, (1944), Çev.: Hrant D.Andreatsyan, Ankara.
- TAŞCAN, A. (2003), " Tarihi Süreç İçerisinde İstanbul-Roma Kiliseleri Arasındaki Çekişmeler ve 1054 Krizi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, Manisa, ss. 91-100.
- VASILIEV, A. A. (1943), *Bizans İmparatorluğu Tarihi, C.,I*, Çev.: Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara.
- (2016), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev.: Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul.
- WAARDENBURG, J. (2011), "Teslis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, Ankara, ss. 548-549.
- William of Tyre.(1025), *Historia*, XXI, 12; Recueil des historiens, I, Çev: Babcock ve Krey, II.